

1	Yigdal	2:45	יגדל	1
2	Romemu – Gadelu no. 1 (Mordechai Capriles)	2:02	רוממו (מרדכי קאפריילס)	2
3	Romemu - Gadelu no. 3 (Christiaan Ulder)	2:54	רוממו – גדלו מס' 3 (קריסטיאן אולדר)	3
4	Etz hayyim hi	1:53	עץ חיים היא	4
5	Mizmor leDavid havu l-Adonay no. 2	2:33	מזמור לדוד הבו לה' מס' 2	5
6	En kelohenu no. 3	2:43	אין כאלוהינו מס' 3	6
7	En kelohenu no. 2	2:33	אין כאלוהינו מס' 2	7
8	En kelohenu (Pavel Slavensky)	1:29	אין כאלוהינו (פאבל סלבנסקי)	8
9	Adon 'olam no. 8 (Christiaan Ulder)	5:29	אדון עולם	9
10	Adon 'olam no. 2 (Christiaan Ulder)	5:05	אדון עולם	10
11	Adon 'olam (Jeosuah Naar Jr.)	1:47	אדון עולם	11
12	Adon 'olam (Charles Maduro)	3:53	אדון עולם	12
13	Adon 'olam (David Aharon de Sola)	3:57	אדון עולם	13
14	Bendigamos	1:17	בנדיגאמוס	14
15	Tehillat (Jeosuah Naar Jr.)	1:19	תהילת (יהושע נער)	15
16	Tehillat no. 1 (Sebastian Díaz Peña)	2:15	תהילת מס' 1 (סבסטיאן דיאז פינייה)	16
17	Mi khamokha	0:51	מי כמוך	17
18	Mi khamokha	0:41	מי כמוך	18
19	Veshamru	3:28	ושמרו	19
20	Hayom harat 'olam (Joseph Weiss)	2:17	היום הרת עולם (יוסף וייס)	20
21	Se'u she'arim	1:15	שאו שערים	21
22	Hallelu kol goyim	1:40	הללו כל גוים	22
23	Barukh ha-ba no. 1	2:09	ברוך הבא מס' 1	23
24	Huppah (Louis Lewandowski)	2:19	חופה (לואי לבנדובסקי)	24
25	Marcha Nupcial (Sebastian Díaz Peña) for piano	1:53	מארש התונה (סבסטיאן דיאז פינייה) לפסנתר	25

Choral pieces from the Norman Swerling's collection

26	Lekha dodi	0:36	לכה דודי	26
27	Yigdal	1:58	יגדל	27
28	Kohanekha	1:36	כוהניך	28

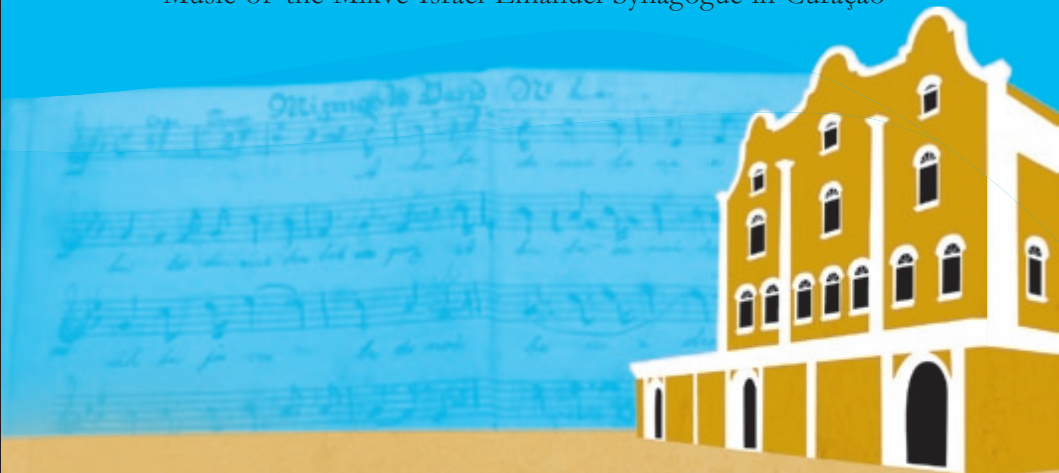

Anthology of Music Traditions in Israel 22 אנתולוגיה של מסורות מוסיקה בישראל

זרמים יהודיים מהים הקריבי

Judeo-Caribbean Currents

המוסיקה של בית הכנסת "מקווה ישראל-עמנואל" מקורסאו
Music of the Mikvé Israel-Emanuel Synagogue in Curaçao

The Hebrew University of Jerusalem
The Center for Research on Dutch Jewry
The Jewish Music Research Centre

האוניברסיטה העברית בירושלים
המרכז לחקר יהדות הולנד
מרכז לחקר המוסיקה היהודית

אנתולוגיה של מסורות מוסיקה בישראל << 22
עורך: אדוין סרוסי בשיתוף עם יובל שקד

זרמים יהודיים מהים הקריבי

המוסיקה של בית הכנסת "מקווה ישראל – עמנואל" מקורסאו

גדעון צלרמאייר (חזן) וריימונד גולדשטיין (פסנתר)

עיבודים: ריימונד גולדשטיין

אנסמבל קולי: נעמה נצרתי (סופרן), שלי ברלינסקי (אלט),
איבן כהן (טנור), ג'אי שיר (בס)

דברי הסבר: אדוין סרוסי

ירושלים, תשס"ט

המרכז לחקר יהדות הולנד - מרכז לחקר המוסיקה היהודית

האוניברסיטה העברית בירושלים

האוניברסיטה העברית בירושלים • הפקולטה למדעי הרוח
המרכז לחקר יהדות הולנד והמרכז לחקר המוסיקה היהודית
בשיתוף עם הספרייה הלאומית

הנהלת המרכז לחקר יהדות הולנד
יר"ר ההנהלה: **ד"ר יואל פישמן**
עמנואל טוב, אסתר כהן, אדוין סרוסי, שלום צבר, יונה שלקנס
מנהל אקדמי: **יוסף קפלן**

הוועדה האקדמית של המרכז לחקר המוסיקה היהודית
יר"ר: **משה אידל**
יורם בילו, רות הכהן, דון הרן, אהרון ממן, יום טוב עסיס, קרל פוזי, אליהו שליפר
מנהל: **אדוין סרוסי**

עריכת סאונד דיגיטלית ומסטרिंग: **סטודיו 1**
תרגום לעברית: **יובל שקד**
עריכת לשון: **רותי פריד**
עיצוב ועימוד גרפי: **www.saybrand.co.il**

תקליטור זה והספרון הנלווה, מקורם במפגש אקראי בין המלחין, המעבד והפסנתרן ריימונד גולדשטיין לבין יושב הראש של המרכז לחקר יהדות הולנד באוניברסיטה העברית בירושלים, ד"ר יואל פישמן. גולדשטיין סיפר לו על סטודנט מוכשר לחזנות, גדעון צלרמאייר, שהגיע מארצות הברית כדי להשתלם במכון תל אביב לחזנות. הסתבר שאמו של גדעון, הסקה (Heske) לבית לוויסון, היא יהודייה מקורסאו (Curaçao) שבאיים ההולנדיים בים הקריבי (Dutch Antilles) והיגרה לארצות הברית דרך הולנד. גולדשטיין גם שמע מצלרמאייר על אוצרות מוסיקליים שאפשר שהם שמורים בארכיון הקהילה של אמו, הקהילה הפורטוגלית-הולנדית המאוחדת "מקווה ישראל – עמנואל".

מתוך היכרות עם הרקע ההיסטורי של קהילה יהודית זאת, ובעקבות הדיווח של גולדשטיין, החליט המרכז לחקר יהדות הולנד לתמוך בפרויקט מחקר שתכליתו לאתר, לערוך, לבצע, להקליט ולהוציא לאור מקצת מן החומרים המוסיקליים הללו. את המשאבים הראשונים העמידו לרשותנו קרן שוסהיים (Schussheim Foundation) בחיפה, וכן שלושה תורמים מקורסאו: אתל קרייט (Ethel Krijt, nee Capriles), תורם אלמוני ומשפחת צלרמאייר. הודות להם יכלו צלרמאייר וגולדשטיין לטוס בשנת 2000 לקורסאו, ושם הם חשפו אוסף מוסיקה במגוון סגנונות עשיר, אשר שיקף את השינויים החברתיים והדתיים המיוחדים במינם שעברו על קהילה יהודית זאת במהלך יותר מ-350 שנות קיומה – הרצף הממושך ביותר של קהילה יהודית בחצי הכדור המערבי.

סיוע רב הושיטו לנו חברי קהילת "מקווה ישראל – עמנואל". הרב מיכאל טייבה (Rabbi Michael Tayvah) שכיהן אז כרב הקהילה, עזר בכך שעודד את מר רנה ד"ל מאדורו (Rene D.L. Maduro), שהיה באותה עת נשיא בית הכנסת, וכן את הנהלת הקהילה, לסייע לפרויקט ברוחב לב. גב' אנה מאדורו דנקמאייר (Ena Maduro Dankmaijer) מספריית מונגי מאדורו (Mongui Maduro) פתחה את דלתות הארכיון לפני צלרמאייר וגולדשטיין. הרב טייבה וצוותו נשאו את התעודות המוסיקליות מן הארכיון אל התחום שגולדשטיין וצלרמאייר עבדו בו. הספרנית רוז מארי די פאולה (Rose-Marie De Paula) סייעה ברישום החומר שהועתק.

גולדשטיין וצלרמאייר מיינו את ספרי התווים המקוריים (תפקידי הקולות, תפקידי הסולנים, פרטיטורות שונות לחזן ולמקהלה בארבעה קולות, מוסיקה לעוגב ועוד) ובחרו את אלה שניתנו לשחזור. אחר כך עיבד גולדשטיין מבחר קטעים לקול ולפסנתר והקליט אותם עם צלרמאייר במונטריאול, שם משמש כיום צלרמאייר חזן בקהילת "שער השמיים" בווסט מאונט (West Mount).

בשנת 2004 חבר המרכז לחקר המוסיקה היהודית אל המכון לחקר יהדות הולנד כדי להשלים את המחקר על כתבי היד מקורסאו, לערוך את הפרטיטורות ולהפיק תקליטור זה, שבו מבחר מוסיקה מבית הכנסת "מקווה ישראל – עמנואל".

אנשים ומוסדות רבים סייעו בביצוע הפרויקט. ראשית, אנו חבים חוב גדול של תודה לזוג צלרמאייר, הוריו של גדעון. הרב ג'רלד צלרמאייר (Rabbi Gerald Zelermeyer) כיהן בשנים 2002-2005 כרב בקהילת "מקווה ישראל" בקורסאו. הוא ואשתו הסקה תמכו במבצע בכל דרך אפשרית, עד השלמתו. תודה מגיעה גם לאתל קרייט, על העידוד ועל הסיוע שהושיטה ללא לאות לפרויקט. אנחנו אסירי תודה גם למהנדס הצליל ממונטריאול, סשה מילובנוביץ'

העריכה הסופית של התקליטור נעשתה בשיתוף עם יובל שקד, המנהל לשעבר של המרכז למוסיקה יהודית ע"ש פהר בבית התפוצות. זאת הפעם הראשונה שהוא מצטרף אליי בעריכת אלבום בסדרה "האנתולוגיה של מסורות מוסיקה בישראל". אני מודה לו על היענותו הנלהבת לקריאתי לשתף פעולה בפרויקט זה ובאחרים.

(Sacha Milovanovich), על תרומתו להצלחת ההפקה. קהילת "שערי ציון" במונטריאול התירה לנו בנדיבות רבה להקליט את המוסיקה בבית הכנסת שלה, שהאקוסטיקה בו מצוינת. תודתנו נתונה גם לאירווינג אקלאב ז"ל (Irving Eklove) מקנדה, על תשלום הוצאות השכירות של פסנתר הכנף "ימאהה" שהשתמשנו בו להקלטות במונטריאול, לזכר רעייתו. בנדיבותו העמיד הרב פיליפ בנטלי (Rabbi Philip J. Bentley) לרשותנו חומר מוסיקלי יקר ערך מתקופת כהונתו בקורסאו בין השנים 1975-1978. בשנת 2006 הוקלטו קטעי מקהלה אחדים מן הרפרטואר של קורסאו ב"סטודיו 1" בירושלים. אנחנו מודים לליאו דורון מ"סטודיו 1" על תרומתו לעריכה הסופית של ההקלטות ולמסטריןג שלהן. השלמתו המוצלחת של פרויקט זה התאפשרה תודות לתמיכה הנדיבה של קרן SAMO (Stichting Afwikkeling Marorgelden Overheid).

בשלבם האחרונים של עריכת הספרון המלווה את התקליטור הזה, קיבלתי עזרה רבה מג'וסט קפרילס-גולדיש, חוקרת תולדות יהודי קורסאו מאוניברסיטת ברנדייס, שערכה את הטיוטה האחרונה. עמיתי ג'ודה כהן מאוניברסיטת אינדיאנה, אתנומוסיקולוג המתמחה בין היתר ביהודי האי סנט תומאס – איי הבתולה (ארצות הברית), הוסיף הערות מאירות עיניים.

לבסוף, אני מבקש להודות באופן אישי לעמיתינו במרכז לחקר יהדות הולנד: לפרופ' יוסף קפלן, מנהל אקדמי; לד"ר יואל פישמן, ראש הוועד המנהל; למר אברהם רוט, ראש הוועד המנהל הקודם; לחיה ברש, המנהלת לשעבר, אשר הייתה פעילה בשלבים הראשונים של הפרויקט הזה; לחיים דן האייר, המנהל האחרון של המרכז; ולצוות המסור של המרכז – לאה מנשה ואווה בן-דוד.

העדות הראשונה לנוכחות יהודית בקורסאו היא משנת 1651. סוחר יהודי פורטוגלי מאמסטרדם שימו ז'ואאו אילאו (Joao Ilhao, או ד'אילן d'Illan), הקים אז ישוב חקלאי בחוף הצפוני של סנטה אנה באאי (Santa Anna Baai). כמה שנים אחר כך הצטרפו אליו עשר משפחות יהודיות, ומאז הגיע לאי זרם קבוע של מהגרים יהודים פורטוגלים מאמסטרדם, מברזיל וממקומות אחרים.

תיעוד רשמי של קהילת "מקווה ישראל" קיים החל משנת 1654. בשנת 1659 נמנו שבעים יהודים שהתפללו בהנהגתו של יצחק די קוסטה (Isaac da Costa) מאמסטרדם, וקראו מתוך ספר תורה שסיפקה הקהילה האם, הקהילה הפורטוגלית של אמסטרדם. ספר זה נמצא ברשות הקהילה עד היום, יחד עם עוד 17 ספרים שבעלותה. בשנת 1659 נוסד גם בית הקברות "בית חיים בלנהיים". בשנת 1674 תועד קיומו של בית תפילה רשמי בקורסאו, בעיר וילמסטאד (Willemstad). באותה שנה הגיע לקורסאו מאמסטרדם החכם הידוע ז'ואואו פרדו (Josiao Pardo), כדי לשמש מנהיגה הרוחני של הקהילה. בשנת 1703 הוקם בניין בית הכנסת הראשון, ששימש את הקהילה עד הקמת בית הכנסת "מקווה ישראל", שנחנך בערב פסח תצ"ב (1732). בית כנסת זה ניצב על תלו עד עצם היום הזה ויש לו מעמד של מונומנט לאומי.

1 הסקירה ההיסטורית שלהלן נשענת על כמה מקורות ראשוניים ושניוניים: ארבל 2002; בנג'מין 2003; קורקוס 1897; עמנואל 1957; עמנואל ועמנואל 1970; ישרון קארדוזו 1955; קארנר 1969. כמקור מידע שימש גם האתר הרשמי של הקהילה הפורטוגלית-הולנדית המאוחדת "מקווה ישראל - עמנואל", <http://www.snoa.com/snoa>.

שינויים דרמטיים, דמוגרפיים ואידאולוגיים כאחד, מאפיינים את דברי ימי הקהילה הפורטוגלית-הולנדית המאוחדת "מקווה ישראל - עמנואל", קהילה קטנה וחשובה, ב-350 שנות קיומה בקורסאו. קורסאו הוא אי בקבוצת האיים האנטיליים ההולנדיים, סמוך לחופי ונצואלה, שיש להם ממשל עצמי במסגרת ממלכת הולנד. המוסיקה הליטורגית של הקהילה משקפת את תלאותיה ההיסטוריות המורכבות. פרשנות של הרפרטואר המגוון העולה מן המבחר שבתקליטור זה, כרוכה בתיאור של אירועי מפתח אחדים בתולדות הקהילה. כשמספרים את הסיפור, כמה וכמה זיכרונות הסותרים זה את זה משתלבים לסיפור מוסיקלי רב שכבת.

קהילה יהודית זאת היא בעלת הקיום הרציף הממושך ביותר בחצי הכדור המערבי. על רקע זה אפשר להבין את קביעתו של גומס קסרס (Gomes Casseres), שהמוסיקה שלה נותרה עד היום "ממש כפי שהייתה ברציפות במשך 346 השנים האחרונות" (סורלינג 1997:13). אולם כפי שמראה המחקר שלנו, מסורת המוסיקה הליטורגית של הקהילה מורכבת ומשקפת רבדים היסטוריים שונים. הרפרטואר המוסיקלי התבסס בתחילה על המוסיקה הליטורגית היהודית הפורטוגלית המקורית שהביאו עמם חזנים אשר רכשו את ניסיונם בקהילה האם באמסטרדם. הרפרטואר השתנה באופן דרמטי במהלך הדורות, תוך ששמר תמיד על קשר כלשהו עם הזיכרון הפורטוגלי. הדברים שלהלן הם ניסיון ראשון להתחקות, על סמך המקורות שבידינו, אחר התהליכים שהובילו להשתמרותו של ארכיון היצירות המוסיקליות שגולדשטיין וצלרמאייר זכו להכיר, ולהצביע על משמעותו של אוסף זה על רקע תולדותיו של בית הכנסת "מקווה ישראל - עמנואל" בקורסאו והתרבות המוסיקלית היהודית בכלל.

תקופה זאת (בערך 1827-1867) מתאפיינת גם במתחים ובמאבקים סביב מינויים של חזנים ל"מקווה ישראל" והגדרת תפקידם. תקנה משנת 1839 אסרה על שירה "בקול גבוה" של בני הקהילה, כנראה ביוזמת דור חדש של חזנים שה"המולה" בבית הכנסת המסורתית הפריעה לו. הדברים הגיעו לשיאם במרס 1845, עם ייסודה של מקהלת ילדים בת עשרים ושישה זמרים בתמיכת החזן דוד קרדוז (David Cardoze), שהיה "חסר זקן ובעל רעיונות מתקדמים". ועד הקהילה קיבל חידוש זה בלב חצוי. מתוך חשש להתנגדות מצד האגף השמרני של הקהילה, פרסם ועד הקהילה הודעה בעיתון, שבה הודיע מראש על הופעתה של המקהלה (עמנואל ועמנואל 1970, 343-344: I).

באמצע המאה ה-19 היהודים היו מעורבים עמוק מאוד בחיי הכלכלה והאמנות של האי. התיאטרון הראשון בקורסאו, "תיאטרון נאר" (Teatro Naar), הוקם על ידי המשורר והמחבר היהודי יעקב יהושע נאר (Jacob Jeosuah Naar) (עמנואל ועמנואל 1970, 480-481: I). בתחילת המאה ה-20 היו מוסדות הבנקאות המקומיים בעלותן של משפחות מאדורו (Maduro), קוריאל (Curiel) ואדוארדס אנריקז (Edwards Henriquez). בו בזמן עזבו את קורסאו יהודים רבים בחיפושיהם אחרי הזדמנויות כלכליות במקומות אחרים באיים הקריביים ובאמריקה הצפונית והדרומית.

תהליכים מורכבים אלה של שינויים חברתיים, כלכליים ותרבותיים, הגיעו לשיאם כאשר בשנת 1862 נוסדה האגודה "Porvenir" ("העתיד"). בשנת 1864 חל הפילוג שהוביל לייסודה של הקהילה ההולנדית הרפורמית בקורסאו – "עמנואל" – ולחונכותו בשנת 1867 של בית הכנסת שלה בכיכר וילהלמינה (Wilhelminaplein). כמו כן נפתח בית עלמין נפרד לקהילה החדשה, על הר אלטנה (Berg Altena). בהיעדרו של מנהיג רוחני רשמי בשנותיה הראשונות, פנתה הקהילה למנהיג בית הכנסת "עמנואל" בניו יורק, הרב סמואל אדלר (Samuel Adler),

במאה ה-18 הגיעה לשיאה התפתחותה של הקהילה הפורטוגלית המקורית בקורסאו. בראש הקהילה עמדו מנהיגים רוחניים בולטים שהגיעו מאמסטרדם, או שהוכשרו בה, בהם חכם שמואל מנדס די סולה (Samuel Mendes de Sola), שהחל לכהן ב-1750. הבא אחריו, חכם יצחק קאריגל (Ishaac Carigal), הגיע לקורסאו זמן קצר אחרי מותו של חכם די סולה בשנת 1761, והנהיג את הקהילה עד לשנת 1764. אז שב לקורסאו חכם יעקב לופס די פונסקה (Jacob Lopes da Fonseca), יליד המקום, אשר השתלם בישיבת "עץ חיים" באמסטרדם. הוא הנהיג את הקהילה חמישים ושתיים שנים, עד למותו בשנת 1815.

בראשית המאה ה-19 חיו בקורסאו 2,000 יהודים, שהיו כמחצית מאוכלוסיית המהגרים באי. זו הייתה באותה עת הקהילה היהודית הגדולה ביותר והעשירה ביותר בכל יבשת אמריקה. על מידת חשיבותה מעידה התמיכה הכספית שנתנה לקהילות בארצות הברית, בג'מאיקה, בסורינאם, בפנמה, בוונצואלה ובקולומביה. בשנת 1825 חלה האמנציפציה החוקית הרשמית של היהודים בהולנד. היא האיצה את תהליך השתלבותם של היהודים במרקם החברתי של האי.

בסביבות 1830 החלו להישמע קריאות לליברליזציה במנהגי התפילה של בית הכנסת. היה זה תהליך מקביל למגמות דומות שרווחו במעוזים היהודיים הפורטוגליים באירופה ובאמריקה. בתקנות משנת 1833 נאמר כי "כל טקס או תפילה השונים מאלה הנהוגים בקהילה הפורטוגלית ההולנדית [באמסטרדם] אסורים". הדבר רומז על קיומן של הנטיות הליברליות האמורות מתחת לפני השטח. להתפשטותן של שאיפות חברתיות ודתיות ליברליות בקרב בני הדור הצעיר, תרמה גם היחלשות הסמכות הרבנית והיעדרה של מנהיגות במשך ארבעים ואחת שנים, מקץ כהונתו של לופס די פונסקה בשנת 1815 ועד בואו של חכם אהרן מנדס שומאסיירו (Aron Mendes Chumaceiro) מאמסטרדם בשנת 1856. אגב, צאצאיו של שומאסיירו חיים עד היום בקורסאו.

וביקשה שינחה אותה. בכך הייתה לקהילה הספרדית הרפורמית הראשונה בעולם. בהמשך כיהנו בשירות בית הכנסת "עמנואל" רבנים ומנהיגים שונים, בני המקום.

המודרניזציה של סדרי התפילה לא פסחה גם על הקהילה הוותיקה "מקווה ישראל", אשר כיוונה בכך לטעמם של בני הדור הצעיר, ילידי קורסאו. בשנת 1864 נוסדה בה מקהלה בת 60 זמרים ושנתיים אחר כך חנכה הקהילה עוגב בעל 634 חלילים שנבנה על ידי פלס וברונייס (Flaes & Brunjes). העוגב מוקם במרפסת שנבנתה במיוחד למטרה זאת (עמנואל ועמנואל 1970, 395-393: I). היו אלה מהלכים ברורים שנועדו לייפות את התפילה, וניסיונות להתמודד עם המשיכה של בית הכנסת "עמנואל".

לשינויים החברתיים התלווה שינוי גם מבחינה לשונית. במאה ה-19 נעשתה השפה הספרדית חשובה יותר מן הפורטוגלית, עקב קשרי המסחר עם האזור הקריבי. כמו כן, השפה המקומית בקורסאו, פפיאמנטו (Papiamentu), נהפכה לאמצעי תקשורת הכרחי נוסף. את התפילה האחרונה בפורטוגלית ניהל בשנת 1875 ב"מקווה ישראל" חכם אהרן מנדס שומאסירו – המעוז האחרון של יהדות פורטוגלית מסורתית בקורסאו. אף על פי שהרובד הלשוני הפורטוגלי נעלם מקהילת קורסאו, הוא נוכח באופן סמלי בהודעות מסוימות במסגרת בית הכנסת ובתפילות לכבוד בית המלוכה והממשלה ההולנדיים. גם השפה האנגלית הפכה לרווחת יותר, בשל הקשרים של קורסאו עם צפון-מזרח הים הקריבי. קשרים מיוחדים התפתחו בין הקהילות היהודיות של קורסאו לבין הקהילות היהודית שבאי סנט תומאס, שבשליטת ארצות הברית.

בתחילת שנות השישים של המאה ה-20 הפכו ההבדלים האידיאולוגיים בין "מקווה ישראל" לבין "עמנואל", הבדלים אשר הובילו לפילוג במאה ה-19, לבלתי רלוונטיים. בשנת 1964,

בדיוק מאה שנים אחרי ההיפרדות, שבו הקהילות והתאחדו, ויצרו את הקהילה הפורטוגלית ההולנדית המאוחדת "מקווה ישראל – עמנואל". הקהילה המאוחדת מינתה את הרב שמעון מסלין (Simeon J. Maslin) ואת החזן נורמן סוורלינג (Norman Swerling) לתפקידים המרכזיים בקהילה. שניהם רכשו את השכלתם בארצות הברית. כפשרה, ככל הנראה, אימצה הקהילה את התפילה בנוסח התנועה הרקונסטרוקציוניסטית (Reconstructionist) האמריקנית.

למרות המגמה היהודית-אמריקנית המודרנית של מנהיגיה הרוחניים, הקהילה המאוחדת שנבנתה מחדש הקפידה להציג מרכיבים של מוצאה היהודי הפורטוגלי-הולנדי. בשנת 1992, במהלך ביקור רשמי שערכו בקורסאו בני המשפחה המלכותית ההולנדית ובראשם המלכה ביאטריקס, הם השתתפו בתפילה מיוחדת שנערכה ב"מקווה ישראל – עמנואל" לציון "400 שנות חופש דת תחת בית אוראנו". בחירת השנה המסוימת לא הייתה מקרית, כי צוינו בה גם 500 שנים לגירוש היהודים מספרד.

אירוע אחר שהיה גדוש במשמעות סמלית ביחס למוצאה של הקהילה, נערך בשנת 2001 לציון 350 שנים להתיישבות היהודית בקורסאו (ראו להלן). במסגרת הפעילות סביב ציון דרך זה, שופץ העוגב של בית הכנסת, בעיקר בזכות מענק מטעם ממשלת הולנד. לצורך השיפוץ העוגב הובל להולנד. הוא הוחזר לקורסאו בשנת 2003 ונחנך באירועים חגיגיים.

כיום חיים בקורסאו כ-450 יהודים. רובם שייכים לקהילת "מקווה ישראל – עמנואל", והיתר לקהילה האשכנזית "שערי צדק". קהילה זו צמחה בעקבות הגירתם של יהודים ממרכז אירופה וממזרח לקורסאו, החל בשנות העשרים של המאה ה-20.

היהודים ממשיכים למלא תפקיד חיוני בחיי הכלכלה, המסחה, התרבות והחברה בקורסאו. פונדה (Punda), אזור המרכז של וילמסטאד בירת קורסאו, הוכרז על ידי ארגון אונסק"ו

(UNESCO) כ"עיר מורשת עולמית", ובית הכנסת הפורטוגלי שנבנה בשנת 1732 הוא אחד מאוצרות הארכיטקטורה וההיסטוריה המיוחדים ביותר שלו.

מוסיקה ליטורגית ובניית זהויות יהודיות בקורסאו

בניסיון לעמוד על משמעותו של אוסף כתבי היד של מוסיקה ליטורגית שגולדשטיין וצלרמאייר עיינו בו לצורך הכנת תקליטור זה ("15 ארגזים של מוסיקה עתיקה", כפי שתיאר זאת להם הרב טייבה), יש להביא בחשבון את השינויים השונים שחלו בקהילה היהודית של קורסאו.² לעומת הספרות הרבה – באופן יחסי – על יהודי קורסאו, לא הרבה נכתב על המוסיקה הליטורגית שלהם. בחיבור המקיף ביותר שנכתב אי פעם על נושא זה (עמנואל ועמנואל 1970) מספק הרב יצחק עמנואל (Isaac S. A. Emmanuel) – ששירת בקורסאו בשנים 1936–1939 ושמר על קשר הדוק עם הקהילה עד שנות השבעים של המאה ה-20 – מידע רב ערך, אם כי דל באופן מפתיע, על חיי המוסיקה בבתי הכנסת בקורסאו. המחקר היסודי שערך בנוגע לכל מסמך וארכיון הקשור לקהילה הזאת, מתעלם מאוספי המוסיקה שלה. נראה כי גישתו הביקורתית הגלויה של עמנואל כלפי תהליכי המודרניזציה וכלפי ההזנחה הרבה של הרפרטואר הליטורגי הספרדי בקורסאו, היא שגרמה להתעלמות זו.

2 שני מחקרים אתנוגרפיים על הקהילה היהודית בקורסאו מתייחסים לתהליכים אלה ומוזכרים היבטים של חיי בית הכנסת בלי להתמקד במוסיקה: בנג'מין 2002 וקארנו 1969.

"המוסיקה של הספרדים בקורסאו", מאמרו של סוורלינג שהתפרסם באנתולוגיה שלו על מוסיקה ליטורגית מקורסאו (סוורלינג 1997), הוא התיאור היחיד של התפתחות המוסיקה הליטורגית בבית הכנסת "מקווה ישראל – עמנואל" (סוורלינג 1997: 34–39). מכיוון שהיה דמות פעילה בחיי הקהילה, דבריו של סוורלינג משמשים גם מקור ראשוני להבהרה של האופן שבו הגדירה הקהילה את עצמה בצליל.

סוורלינג רומז כי היו כמה שלבים בהתפתחות המוסיקה הליטורגית בקורסאו לפני בואו לאי בשנת 1963. ראשית, "מסורות המוסיקה הליטורגית שהביאו עמם לקורסאו המתיישבים הראשונים היו... תערובת של נוסחי תפילה ספרדיים מאמסטרדם ושל המזמורים הקתוליים הספרדיים והפורטוגליים, ואופן זמרתם מתקופת היותם מומרים". שנית, "מן המאה ה-17 עד לאמצע המאה ה-19 כל החזנים והרבנים ששירתו בקהילת 'מקווה ישראל' הוכשרו או הוסמכו בשיבת "עץ חיים" באמסטרדם". לפיכך, "החזנים לא יכלו להכניס חידושים כלשהם בתפילותיהם" (כפי שנקבע ב"הסכמות" – תקנות הקהילה – משנת 1752; ר' עמנואל ועמנואל 1970, I: 250). בשלב השלישי, "באמצע המאה ה-19... מנהיגים רבים יצאו למסעות והביאו חזרה לאי רמה מסוימת של תחכום חברתי. בבתי המגורים הגדולים והמפוארים שלהם באזור סכארלו (Scharloo) האלגנטי של העיר, היו אולמות נשפים שמוסיקה אירופית הדהדה בהם". כתוצאה מכך, "המוסיקה של בית הכנסת התקדמה גם היא והותאמה לסגנון המקום והזמן". לבסוף, "החשיפה של בני הקהילה ליהדות הרפורמית באירופה ובארצות הברית הביאה בעקבותיה דרישה לליברליזציה רבה יותר בתחום הדת". דרישות אלה לא יכלו להתקבל על דעתו של חכם מנדס שומאסיירו, כך שהפורשים הקימו בסופו של דבר את בית הכנסת החדש. המאפיין הבולט שלו היה "העוגב החדש הנהדר [הכוונה היא לעוגב אחר מזה המפורסם שהותקן מספר שנים אחרי כן ב-'מקווה ישראל']", אשר הניע עוד חברי קהילה לנטוש את 'מקווה ישראל'

ולעבור ל'עמנואל'. האסתטיקה המוסיקלית הייתה אם כן נושא מכריע בקרע שהתגלע בקהילה. סוורלינג מוסיף כי "בעקבות סדרה ארוכה ומרה של פגישות ודיונים, הרב שומאסירי פתח את שערה של מצודה זאת של אורתודוקסיה יהודית ספרדית לשימוש מוגבל בעוגב". עוד הוא אומר כי "זמרת מקהלה הייתה מסורת ארוכה ואהודה ב'מקווה ישראל', ונשים הורשו לשיר במקהלה כבר בשנת 1863, אם כי באזור נפרד" (סוורלינג 1997: 35-37).

בנקודה זאת בדיווח שלו עובר סוורלינג לקביעות סותרות. מצד אחד, הוא טוען כי "התפילה היהודית הספרדית-מערבית מסוגנת מאוד... המוסיקה המסורתית של 'מקווה ישראל' ושל 'עמנואל' מסוגנת באותה מידה. מאזין מן השורה עשוי להבחין אך בקושי בין מוסיקה זאת לבין מוסיקה מבתי כנסת ספרדיים מערביים אחרים, כמו 'בוויס מרקס' בלונדון או 'שארית ישראל' בניו יורק, מלבד הליווי בעוגב". מצד שני, "בסוף המאה ה-19 חלה השפעה אשכנזית מסוימת על המוסיקה של בתי הכנסת בקורסאו. זה קרה בעיקר בזכות הישגיהם העצומים של סלומון זולצר בווינה ושל לואיס לבנדובסקי בברלין. העיבוד של לבנדובסקי ל'כל נדרי' היה נותר הנוסח המועדף בקורסאו".

לקביעות אלה ראוי להתייחס בזהירות. קשה להעריך כמה קרובה הייתה המוסיקה הליטורגית בקורסאו, למוסיקה שהייתה נהוגה בבתי כנסת פורטוגליים באירופה ובארצות הברית במועד כלשהו במהלך ההיסטוריה. כמו כן, נראה כי התפוצה של מוסיקה ליטורגית אירופית (כלומר אשכנזית) באי הייתה מוגבלת למדי וקשורה בעיקר לקהילה הרפורמית "עמנואל".

סוורלינג מספר כי הוכשר כחזן אשכנזי בהיברו יוניון קולג' (Hebrew Union College), בית המדרש של התנועה הרפורמית בארצות הברית. לא ייתכן אפוא שהקהילה הפורטוגלית הייתה שוכרת את שירותיו לפני 1960. נראה כי מקצת החומר ה"אשכנזי" שהובא לבית

הכנסת בקורסאו שייך לתקופה שבה כיהן שם סוורלינג (1964-1967) או לזמנים מאוחרים. כמו כן, מנגינות פורטוגליות אחדות, שאין להן זכר בארכיון המוסיקה של הקהילה אך כלולות באוסף של סוורלינג, אומצו על ידי מאנתולוגיות שיצאו בדפוס, בניסיון לשמר את המרכיב הפורטוגלי של התפילה, בהתאם לדרישות שהציב ועד הקהילה. דוגמה ברורה לכך היא "לכה דודי" (מס' 26 בתקליטור), הזוהה כמעט לגמרי לגרסה הכלולה באנתולוגיה החשובה של החזן דוד אהרן די סולה (David Aharon de Sola) מאמסטרדם ולונדון (אגילאר - די סולה 1857 [1933]). קטע פורטוגלי מסורתי אחר שנכלל באוסף של סוורלינג הוא "הלל" (סוורלינג 1997: 86-87), אשר המנגינה שלו קשורה במקורות הפורטוגליים לפסח (ר') סרוסי 1996: 114-116).

המידע הארכיוני שהגיע אלינו בנוגע למוסיקה מקורסאו, מאפשר גיבוש של תמונה חלקית בלבד, כפי שהעיר כבר סוורלינג במאמרו. הוא מתייחס ל"מיזוג תיקי המוסיקה" של שני בתי הכנסת ("מקווה ישראל" ו"עמנואל") בעקבות איחודם מחדש, ומביע את צעריו על כך ש"כתבי יד... השמיטו את שמות המלחינים. ידוע לנו כי... את מקצת המוסיקה הלחינו נגני העוגב הלא יהודים. יתר על כן, קטעים אחדים השתמרו בחלקם בלבד, מתוך ספרי המקהלה של מישוה, ויש לשחזרם" (סוורלינג 1997: 39). עם שובו מקורסאו דיווח גולדשטיין על מצב דומה, אם לא גרוע יותר, של ארכיון המוסיקה, כך שמחקר זה הוא אכן המעשה הנכון בזמן הנכון.

לפיכך, כשמפרשים את מה שהמסמכים המוסיקליים שנותרו מספרים לנו על המוסיקה של קהילה זו, יש להסתמך על מקורות ספרות חלופיים, הפורסים תמונה רציפה ועקבית יותר. הפסקאות הבאות עוסקות בכמה מן ההתפתחויות ההיסטוריות של מסורת המוסיקה היהודית בקורסאו. בחינה עמוקה יותר של התפתחויות אלה היא נושא למחקרים נוספים בעתיד.

אם להתחיל מהזמן הקרוב אלינו, הרי שיש לציין כי אי אפשר לנתק את הפרסום הנוכחי מן האירועים שנערכו בשנת 2001 לרגל מלאות 350 שנים לקיומה של הקהילה בקורסאו, ארועים שהשרו אווירה חגיגית בקרב היהודים החיים שם כיום. מאז הקמתה מחדש של קהילת "מקווה ישראל – עמנואל" בשנת 1964, יש דו-שיח מרומז עם עברה הפורטוגלית הנערץ של הקהילה, המוצא את ביטוי במוסיקה הליטורגית שמשמשת בבית הכנסת ההיסטורי. בית כנסת זה מכונה בחיבה Sinoa, הנגזרת ההולנדית-פורטוגלית של sinagoga. אפשר ללמוד על ההבניה של הזהות היהודית-פורטוגלית שנוצרת באמצעות המוסיקה בקורסאו של ימינו, מקטעים מתוך דיווח על החגיגות שנערכו בשנת 2001 (ליכטנשטיין 2001):

"האירוע המרכזי בחגיגות היה הקונצרט "לחיים קורסאו" שהתקיים תחת כיפת השמיים. מקהלה של אגודת החזנים הגיעה במיוחד מארצות הברית כדי להשתתף באירוע. החזן ספנדל (Spindel) מארובה (Aruba) הוזמן להצטרף למקהלה. את הקונצרט תכננו החזן נורמן סוורלינג, ובן שטיינר, אולם [סוורלינג] לא יכול היה להשתתף בו מפאת בריאותו הלקויה (הוא הלך לעולמו זמן קצר אחר כך). "סרנדה", הלהקה המקומית המצוינת שהוקמה בשנת 1976, שרה שירים מן האי בעיבודים חדשים בעלי ניחוח מיוחד. מקצתם בוצעו א-קפלה בחוש קצב נפלא ועם חידושים מחוכמים... כאשר המנצח בקונצרט, ד"ר בן שטיינברג, הצטרף לזמרים שעל הבימה, התחלנו להבין כיצד שתי התרבויות שזורות זו בזו. הקהל המקומי והמבקרים מחו"ל נהנו מן ההזדמנות הזאת להאזין לתכנית מגוונת, שכללה מוסיקה מאת מלחינים יהודים וישראלים בני-זמננו. מוסיקה היא דרך נפלאה לביטוי תחושות, כך שמיד נוצר קשר מיוחד בין הקהל לבין החזנים. רוחם של היהודים הספרדים שבאו לקורסאו בחיפושם אחר חופש דת מרחפת באוויר, ואפשר להרגיש בנוכחותה. הקונצרט מתקרב לקצו, אולם הקהל מסרב לעזוב את המקום. לבסוף, כאשר

הקהל מסכים לצאת לדרכו, אנחנו חשים שכל אחד מן הצופים לוקח עמו חזרה לביתו קשר חדש עם היהודים הספרדים אשר, בהנהגתו של ג'ואאו ד'אילן, התיישבו באי, מיד אחרי שנכבש מידי הספרדים, לפני 350 שנים"...

ב-23 באפריל 2001, ערך הרב מיכאל טייבה תפילת אזכרה בבית הכנסת, בנוכחות וילם אלכסנדר, נסיך הולנד. באירוע הזה שוב הוצג מוצא הפורטוגלי של המוסיקה של בית הכנסת.

"ממש הועברתי למאה ה-17 כאשר הרב טייבה ובני הקהילה שרו את המנגינות הספרדיות המסורתיות, ולחלוחית כיסתה את עיניי כשחשבת על ההיסטוריה של יהודים אמיצים אלה אשר הגיעו להישגים כה רבים, כנגד כל הסיכויים, ושמרו על עושר האמונה והמסורות שלהם למען הדורות הבאים" (ליכטנשטיין 2001).

ברור לגמרי כי נושא המוסיקה הוא מרכיב חשוב באופן שבו יהודים מקורסאו תופסים את עצמם כיום. נרטיב שנתפס כאידאלי, והמבוסס על רציפות המורשת היהודית הפורטוגלית באמצעות ביצוע מוסיקה, מהווה מרכיב חזק בזהות של חברי הקהילה היהודית, שחוותה ב-350 שנות קיומה תהפוכות חברתיות קיצוניות. קומץ הצאצאים של המתישבים היהודים הראשונים, משמשים בימינו מארחים ליהודים ה"אחרים", המשתוקקים למצוא קשר לייחוס היהודי הפורטוגלי היוקרתי. תופעות דומות ניכרות בקהילות היהודיות הספרדיות והפורטוגליות באמסטרדם, בלונדון ובניו יורק, אשר המוסיקה הליטורגית שלהן היא מן המרכיבים הראשיים בשמירה על המסורת היהודית הפורטוגלית, דווקא על ידי יהודים שהיגרו ממקומות רבים ושונים עד מאוד. יש להדגיש כי המחקר האקדמי תרם גם הוא לטיפול הדימוי ה"אצילי" של היהדות הפורטוגלית, שאינה חדלה להקסים ולמשוך יהודים באשר הם.

אירועים חגיגיים אחרים שנערכו בשנת 2001, עוצבו כך שיחזקו את הקשר היהודי-ספרדי. בהרצאות ובסמינרים בראשות יהודים אמריקנים והולנדים בולטים, הקשורים לתנועה הרפורמית ולתנועה הרקונסטרוקציוניסטית, נדונו נושאים הנוגעים להיסטוריה הספרדית ולהישרדותן של קהילות יהודיות "רחוקות, קטנות, ובסיכון", כמו המומרים (conversos) הפורטוגלים בעבר ובהווה. באירועים אלה הוצגה ההיסטוריה המפותלת של היהדות הספרדית המערבית והודגשה השאיפה ל"חופש מדיני ודת" בהולנד ובמושבותיה. "גמישות, פשרה וחידוש" הוצעו כגישות להישרדות היהודית, לצד רציפות "המסורות האותנטיות" והעזרה ההדדית של קהילות יהודיות גדולות וקטנות בעולם כולו. לסיכום הובעה הערכה לקהילה היהודית של קורסאו כ"דוגמה נפלאה" לקהילה קטנה הנאמנה לעבה, ובו בזמן קשובה לצרכים הרוחניים של יהודים מודרניים.³

התפקיד המרכזי שמילאה המוסיקה בחגיגות בשנת 2001 מעלה בזיכרון אירוע קודם, שנערך ב"מקווה ישראל" בשנת 1932, לרגל מלאות מאתיים שנה לייסודו של בית הכנסת. דיווח מפורט ועשיר במיוחד על אירוע חגיגי זה, שהיה ב-20 באפריל 1932 (בחול המועד פסח), התפרסם בכתב העת Boletín Comercial שראה אור בקורסאו יומיים אחר כך. מחברו של הדיווח, בשפה הספרדית, נותר עלום שם. כדאי לצטט קטע מן הדיווח, משום שהוא מאיר כמה סוגיות עיקריות בתולדות המוסיקה של קהילה יהודית זו (ר' גם עמנואל ועמנואל 1970, 490-491: I). הוא גם מוכיח כי ביצוע מוסיקה בבית הכנסת היה גם בעבר סימן היכר חשוב של הזהות היהודית בקורסאו. באירוע נכחו נציגים בכירים של השלטון באי, של הכנסייה, הכוחות המזוינים ההולנדיים, העיתונות המקומית ועוד. והרי תיאורו:

3 ג'ודה כהן הפנה אותי לניתוח שלו לאירועים דומים, שהתרחשו בקהילה היהודית בסנט תומאס לרגל יובל ה-200 (ראה כהן 2004, עמ' 204-207).

"נפתח ביצירה מקורית שהולחנה לרגל האירוע על ידי הגאון המוסיקלי המפורסם של מולדתנו, צ'רלס ל' מאדורו (Charles L. Maduro), ונוגנה בעוגב באופן הראוי להערצה על ידי הסניוריטה הנאצלת סיביל ל' מאדורו (Sybil L. Maduro). היא הוכיחה כי ירשה את הכישרון המוסיקלי של הוריה ושל סבתה, המחברת והמלחינה האהובה סניורה שרה ה' די מאדורו (Sarah H. de Maduro). אחר כך ניגן מאסטרו ר"ת פאלס (R. Th. Palm) בעוגב את ה"הלל" – יצירה גדולה מאת מאסטרו כ' אולדר (C. Ulder), שהיה במשך שנים רבות נגן העוגב של בית הכנסת. אז הגיע תורה של היצירה היפהפייה "ברוך הבא" מאת גאון מוסיקלי אחר, דון מנואל ס'ל מאדורו (Manuel S. L. Maduro), שכישרו המוסיקליים הולכים לפניו מאז ימי האגודה הפילהרמונית 'אורפיאו' (Sociedad Filarmónica Orfeo] "תזמורת שהורכבה בעיקר ממוסיקאים יהודים", ר' עמנואל ועמנואל 1970, 482: I). המקהלה ביצעה את היצירה בצורה מדהימה, ואת לב הקהל שבתה הגברת הנעימה רנטה ב' די קוריאל (Reneta B. de Curiel), אשר שרה את תפקיד הסולו הקשה וממש חישמלה את מאזיניה בקולה המרשים. הרב של הקהילה, החכם ב"ד דוקה (B. D. Duque), שר אחר כך בקולו המהדהד והערב את "לאל עולם", שיר שהוא עצמו כתב את מילותיו והקדיש אותו ל"מקווה ישראל". הוא אף עיבד בעצמו את המוסיקה לשיר, על פי לחן עתיק. את הדואט של יצירה מעודנת זאת שרו נהדר האחיות הנוודעות רבקה דבורה מאדורו (Rebecca Deborah Maduro) ודבורה רבקה מאדורו די קוסטה גומז (Deborah Rebecca Maduro de Costa Gómez). קולותיהן המתנגנים ריגשו מאוד את הקהל בהרמוניה שנבעה משילובם".

בדיווח מתוארים עוד מרכיבים מוסיקליים של האירוע: ההוצאה החגיגית של ספרי התורה מן הארון, "לצלילי המוסיקה המעודנת של המנצח המנוח של מקהלת בית הכנסת, סניור מרדכי

קאפריילס ז"ל (Mordechai Capriles); "היצירה המבריקה 'תהילת' שהוזמנה לכבוד האירוע מאת דון מנואל ס"ל מאדורו, שאת תפקיד הסולו שלה שרה סניוריטה רנטה ב' די קוריאל והייתה שיאה של המוסיקה של הערב"; "'הללויה', יצירה מפורסמת מאת המאסטרו הנודע מנדלסון הייתה עוד רגע הרמוני מלבב שהמקהלה [בארבעה קולות] הדהימה בו את הקהל"; "'אדון עולם' למוסיקה מאת דון מנואל ס"ל מאדורו... עם עוד סולו נפלא... מפי סניוריטה רנטה ב' די קוריאל" והקטע המסיים לעוגב "שנכתב במיוחד לרגל האירוע על ידי צ'רלס מאדורו".

לבו של האירוע ההיסטורי הזה היו אפוא ביצועי מוסיקה המציגים המשכיות וחדוש מחד, ודבקות ברפרטואר פורטוגלי "אותנטי" מאידך. פריטיטורות של כמה מן הקטעים שבוצעו בהזדמנות הזאת נשמרו בארכיון המוסיקה של הקהילה, כפי שנשמרו בו קטעים הקשורים לחגיגות היוצאות מן הכלל שנערכו לציון יום ההולדת המאה של סר משה מונטיפיורי, שנערכו בבית הכנסת "עמנואל" ב-26 וב-27 באוקטובר 1884 (עמנואל ועמנואל 1970, 400-401: I).

בדיווח משנת 1932 מופיע החזן ברוך די דוד דוקה (Baruch de David Duque) שהגיע לקורסאו בשנת 1923, כנראה כדי לשרת כחזן בימים הנוראים, ועמד בראש הקהילה עד 1936. הוא אינו מוזכר כמעט בתיאורים הרשמיים של "מקווה ישראל - עמנואל", אולי בגלל גישתו הליברלית הגלויה לענייני דת (ר' עמנואל ועמנואל 1970, 490-491: I). בכל אופן, הוא בוודאי הגורם לכך שברפרטואר מקורסאו, מהמחצית הראשונה של המאה ה-20, אנו מוצאים קטעי מוסיקה מבית הכנסת הפורטוגלי באמסטרדם. דוקה נולד באמסטרדם בשנת 1883 והתחנך בעיר הולדתו. ממשפחתו יצאו עוד מוסיקאים, שהבולטים בהם הם החזן סימון די דוד דוקה (Simon de David Duque, 1897-1945) ששימש חזן באמסטרדם משנת 1923, ודוד דוקה (David Duque, 1901-1970) שהיה זמר בס במקהלה של בית הכנסת האשכנזי הגדול באמסטרדם.

יצירתו של ב"ד דוקה "לאל עולם" היא "גרסת כסוי" לקנטטה מן המאה ה-18 מאמסטרדם ("לאל עולם סגולי רם", בכתב יד ממוזיאון הקהילה היהודית בהאג, D 24 23, מס' 16, אשר בעצמה מבוססת על קנטטה אחרת, "לאל עולם סגולי עם", ר' אדלר 1974: 20). הטקסט חובר על ידו כך שיתאים לאירוע. דוקה הוא כנראה גם מי שאחראי להימצאה של הקנטטה "בפי ישרים" בארכיון המוסיקה של הקהילה. זוהי יצירה מאת המלחין הלא יהודי בן המאה ה-18 כריסטיאנו ג'וזפה לידרטי (Cristiano Giuseppe Lidarti), שחיבר יצירות אחדות עבור בית הכנסת הפורטוגלי באמסטרדם (אדלר 1974: 84-89). לסיכום, מראשית שנות השלושים של המאה ה-20, לכל המאוחר, היה קשר חזק בין הרפרטואר של בית הכנסת בקורסאו לבין המוסיקה של בית הכנסת הפורטוגלי באמסטרדם.

אבל המורשת הפורטוגלית לא הייתה המקור המוסיקלי היחיד, ואולי אף לא העיקרי, של שני בתי הכנסת בקורסאו. אפשר ללמוד על כך, בין היתר, מן הרפרטואר המוסיקלי הרבגוני שמוזכר בדיווח משנת 1932.

תפקידים בולטים בהלחנה ובביצוע של מוסיקה לבית הכנסת מילאו שלושה דורות לפחות של בני משפחת מאדורו. לתשומת לב מיוחדת ראוייה דמותו הבולטת של אלעזר (צ'רלס) ל' מאדורו (1883-1947). הוא תואר כ"נכס מוסיקלי" של קורסאו והיה דמות מרכזית בפיתוחה של המוסיקה הסלונית המקומית, בזכות הוולסים, שירי הלכת והשירים שחיבר (ר' דואר 1977: 31-32; על הוולסים של קורסאו ר' די יונג 2003). עדות למוניטין הבינלאומי של מאדורו היא הפרסום של כמה מיצירותיו בארצות הברית. עותקיהן נמצאים באוספים אמריקניים.⁴ עמנואל

4 בין שיריו של מאדורו: שיר הלכת Welcome Home March משנת 1927 (מילים: ג' פרקר קומבס, J. Parker Coombs, באוסף התווים ע"ש עדה הולדינג מילר, ספריית האוניברסיטה באיווה), Girls who came from Peru, בהוצאת Latino Music Corp., 1942 (מילים: צ'רלס טוביאס, בספריית

איגוד בתי הכנסת של פריס (Consistoire), מוסיף ומעיד על זרימתם של חומרים ליטורגיים ממערב אירופה לקורסאו.⁵

לצד שמותיהם של זולצר ונומבורג, נזכרים בארכיון המוסיקה שמותיהם של שני מלחינים אשכנזים בני המאה ה-20: פאבל סלבנסקי (Pavel Slavensky) ויוסף וייס (Josef Weiss) מוורשה. סלבנסקי נולד בשנת 1909 בצ'כוסלובקיה, בשם פנחס יעקב פרייליך (Pinchos Yaakov Freilich). הוא היה אחד משישה ילדיו של חסיד בחצר בעלז. אחרי מלחמת העולם השנייה שירת כחזן בקהילות שונות בארצות הברית והתמנה לחזן הקבוע של בית הכנסת "עדת שלום" בצפון-מערב דטרויט, שם פעל עד 1949. אז עבר לבית הכנסת "שלום" ב-Lake Shore Drive, שיקגו.⁶ הוא התגורר בקורסאו משנת 1971 עד 1975 וערך מבחר תעתיקים של שירת מענה ושל פיוטים לשבת (סלבנסקי 1977; עריכה מחדש על ידי ון דר פורט 1988). קטע אחד המיוחס לו, "אין כאלהינו", נמצא בארכיון. אך מעט ידוע על יוסף ל' וייס. קטע אחד בלתי מתוארך פרי עטו, "יראו עינינו" (Einst sehen unser Augen), למקהלה ולעוגב, בגרמנית, נמצא באוסף התווים של ארכיון הספרייה הציבורית היהודית במונטריאול.

5 מתוך הקטלוג המקוון של ספריית מונגי מאדורו:

Prières d'un Coeur Israélite: Livre d'offices et recueil de prières et de méditations pour toutes les circonstances de la vie. 2me ed., Strasbourg: Société consistoriale des Bon Livres; Paris: Archives Israélite, 1853.

6 ראה

An Enchanted Evening with the Cantors: Max Jankowski, Pavel Slavensky, Maurice Levy, Haniggun Choral Ensemble (De Saymont Classics LR-1004, 1955).

ועמנואל (I: 482, 1970) מדווחים לנו כי בצוואתו קבע שתוקם "קרן לפיתוח המוסיקה בקורסאו". קטעים אחדים פרי עטו של עוד בן למשפחת מאדורו – מנואל ס"ל מאדורו – שמורים בארכיון המוסיקה של הקהילה. בארכיון זה נמצאות גם יצירות של מלחינים יהודים מקומיים אחרים, המוזכרים בדיווח על האירוע משנת 1932. בין כתבי היד יש גם כמה קטעים מאת מרדכי (מרדי) קאפריילס (Mordechai [Mardi] Capriles), אחיו של הסבא רבא של גדעון צלרמאיי.

עם זאת, נראה כי מרבית הפריטים בארכיון המוסיקה שייכים לבית הכנסת "עמנואל". אחד מן המוסיקאים הפוריים ביותר של בית כנסת זה היה יהושע די אברהם חיים נאר (Jeosuah de Abraham Haim Naar, 1817-1874), הידוע כיהושע נאר הצעיר, אשר שירת כחזן (voorzanger) ומילא גם תפקידים רבניים. כתב יד מסוים, השמור בארכיון בשני עותקים דומים, נראה כקובץ ליטורגי שלם בן 40 עמודים (מקצתם חסרים), המכיל 48 קטעים שנאר ליקט או ערך. רוב הקטעים הם פרי עטו וחלקם מאת ג' פאלם (ראה להלן). מקור זה כולל גם עיבוד של נעימה מאת קרל מריה פון ובר וכן קטעים קצרים מאת שני מלחינים בולטים של מוסיקה לבית הכנסת, בני המאה ה-19: שמואל נומבורג (Samuel Naumbourg) מפריס וסלומון זולצר מווינה. הקטע הפרוטוגלי המסורתי היחיד בקובץ זה הוא הפיוט "אל נורא עלילה" לתפילת נעילה של יום כיפור, שאת לחנו נאר מייחס כנראה לעצמו. נוסף שבספריית מונגי מאדורו נמצא עדיין ספר התפילה שהיה ברשותו של נאר. ספר תפילה "מודרני" זה, שהוציא לאור

אוניברסיטת פנסילבניה), ושירים שראו אור בהוצאת א' פלשנר (O. Flaschner) בניו יורק בשנים 1928-1929 (באוספי המוסיקה המיוחדים של אוניברסיטת צפון-טקסס): *La gitania, At evening*, Helene, ו"אמריקה".

מוסיקאים יהודים מילאו אפוא תפקיד חשוב בחיי המוסיקה של קורסאו, לכל המאוחר מן השליש האחרון של המאה ה-19. השתתפותם בחיי המוסיקה של בית הכנסת הייתה, מבחינת כמה מהם ובהם צ'רלס מאדורו, הרחבה של פעילויותיהם ה"חילוניות". עם זאת, מוסיקאים לא יהודים מצאו גם הם בבית הכנסת בימה לכשרונותיהם, במיוחד משום שתקנות הקהילה קבעו שיהודי אינו יכול לשמש כנגן העוגב. במילים אחרות, בית הכנסת היה מקור תעסוקה חשוב בתחום המוסיקה באי. היבטים אלו עולים בבירור מארכיון המוסיקה של בית הכנסת בקורסאו, וכמעט שאינם ניכרים בפרסום מאת סוורלינג.

ראש וראשון למוסיקאים הלא יהודים ששירתו את הקהילה היהודית היה כריסטיאן אלארדוס אלדן (Christiaan Alardus Ulden, 1841-1895). כמוסיקאי הוא היה אוטוידיקט לחלוטין, וכשהיה בן 13 התמנה לנגן העוגב של הכנסייה ההיסטורית סנטה אנה. הוא גם שימש נגן ראשי של תזמורת חיל המצב ההולנדי בקורסאו והלחין מוסיקה סלוגנית (דאאור 1977: 31-32). בשנת 1866, בעקבות התקנת העוגב ב"מקווה ישראל", הוא נעשה נגן העוגב בבית הכנסת ומילא משרה זו מאז ועד מותו.

מרשימה מכול היא השתתפותם של דורות אחדים ממשפחת פאלם בחיי המוסיקה של בתי הכנסת "מקווה ישראל" ו"עמנואל". הייתה זו משפחת מוסיקאים שחיה בוויילמסטאד, קורסאו. הראשון בשושלת זו היה יאן גרארד פאלם (Jan Gerard Palm, 1831-1906). שמו מופיע בעתיקים שבכתבי היד הקשורים לבית הכנסת "עמנואל". במשך יותר מארבעים שנה הוא היה מנצח מקהלות, נגן עוגב (וגם פסנתר, קלרנית, חליל ומנדולינה), מלחין ומורה. הוא נודע גם כמלחין מוסיקה למחולות של האיים האנטיליים. נגן פורה כמו יאן גרארד היה גם רודולף תיאודור (דודו) פאלם (Rudolf Theodoor [Dòdò] Palm, 1880-1950). הוא שימש תקופה ארוכה נגן עוגב של הכנסייה הפרוטסטנטית, ייצר גלילי נגינה לפיאנולה והלחין

ולסים, שירי לכת ומוסיקה לריקודים. בנו של רודולף תיאודור, טלספורו אלברטו (אלברט) פאלם (Telésforo Alberto [Albert] Palm, 1903-1958), התחיל את דרכו המוסיקלית כנגן העוגב בבית הכנסת. בהמשך היה נגן קונטרבס בתזמורת הפילהרמונית של קורסאו והלחין מוסיקה אנטיילית פופולרית, ובעיקר ולסים.

הבולט מכולם היה האחרון בשושלת, אדגר רודולף רומר פאלם, (Edgar Rudolf Roemer 1905-1998), שהיה בנו השני של רודולף תיאודור. הוא התחיל ללמוד נגינה בפסנתר ובעוגב אצל אביו, וכשהיה בן שמונה התחיל ללמוד נגינה בכינור. כבר כשהיה בן 11 מילא מדי פעם את מקומו של אביו כנגן עוגב בכנסייה הפרוטסטנטית. בשנות העשרה לחייו ליווה דרך קבע אמנים שונים שהופיעו בסלון הבאנה (Salon Habana) ובתיאטרון נאה. בזכות מלגה ממשלתית שקיבל, נסע בשנת 1921 להולנד ללמוד הנדסה מכנית. גם שם היה פעיל בתחום המוסיקה, ניגן עם הרכבים קאמריים ולימים הופיע בריטלים לפסנתר. כששב לקורסאו המשיך להשתלם אצל אביו, ובאמצעותו התוודע לעוגב קאי (Ka'i òrgel), פסנתר הגלילים הייחודי לקורסאו. בהמשך הוא היה לדמות מרכזית בחיי המוסיקה של האי: חבר בתזמורת הפילהרמונית של קורסאו, מייסד תזמורת כלי-הקשת V, נגן עוגב בכנסיית סנטה פאמיה, מפקד מוסיקלי בסרטים, מרצה, מבקר מוסיקה, חבר ההנהלה של בית הספר למוסיקה של קורסאו ונשיאו הראשון של איגוד המוסיקאים של קורסאו. בשנת 1950 הוקלטה המוסיקה האנטילית לראשונה על ידי תומאס הנריקז (Thomas Henriquez), ולשם כך נוסדה במיוחד הלהקה "אדגר פאלם ושלישייתו", שהקליטה 37 תקליטונים (singles) ושישה תקליטים אריכי נגן (LPs). אדגר פאלם היה מופקד על המוסיקה בעת ביקוריהם של בני משפחת המלוכה ההולנדית ומכובדים אחרים באי. משנת 1975 הוא לימד פסנתר, הרמוניה ונגינה בעוגב קאי באקדמיה למוסיקה, אשר בשנת 1997 נקראה על שמו. מוסיקאי דגול זה שירת במשך 42

שנים כנגן עוגב ב"מקווה ישראל", והדבר מעיד על התפקיד המרכזי שנודע לבית הכנסת בחיי המוסיקה של וילמסטאד.

מוסיקאי לא יהודי מעניין אחר שהיו לו קשרים עם הקהילה היהודית, הוא המלחין והפסנתרן המפורסם מוונצואלה סבסטיאן דיאז פנייה (Sebastián Díaz Peña, 1844-1926). הוא נולד בפוארטו קאבלו (Puerto Cabello) עבר בילדותו לוולנסיה (Valencia) וברבות הימים נעשה שם מורה לפסנתר. אחר כך היה מנצח עוזר בלהקת האופרה של אגיסטו פטרילי (Egisto Pettrilli). רשימת היצירות שהלחין דיאז פנייה כוללת מספר רב של ולסים, וביניהם "מריסלה" (Marisela), יצירתו המפורסמת ביותר. דיאז פנייה נאלץ להגר לקורסאו בשנת 1915, כאשר הודחה ממשלתו של הנשיא צ'יפריאנו קסטרו (Cipriano Castro), מפני שהיה מנצחה של הלהקה הממשלתית הרשמית. הוא שב למולדתו בשנת 1925 והתיישב במרקאי (Maracay). הנשיא חואן ויסיניטה גומז (Juan Vicente Gómez) מינה אותו למנצח התזמורת בעיה. לא הייתה כל הפתעה בכך שאמן ונצואלי מפורסם כל כך יחבר מוסיקה עבור הקהילה היהודית בקורסאו, אם מתחשבים בקשרים שהיו בין היהודים באי לבין עמיתיהם שביבשת, במדינה השכנה הקרובה ביותר (ר' לוי-בנשימול 2002 וסולה 1991). בארכיון המוסיקה השתמרו שתי יצירות מאת דיאז. האחת היא "מרש חתונה" (Marcha Nupcial) שחובר להגל נישואיהם של סניוריטה היידה דלוואל (Haydee Delvalle) וסניור אליאס מורנו בראנדאו (Elias Moreno Brandão) בקורסאו ב-20 במרס 1916. מבחינה סגנונית, המוסיקה דומה לחיבורים הלטינו-אמריקניים המוקדמים של לואיס גוטשלק (Louis Gottschalk) ויש בה נימה של שופן. הקטע האחר – "תהילת" (לחזן, לסופרן, למקהלה בשני קולות ולעוגב), שהוקדש למקהלת בית הכנסת "עמנואל" – חובר בספטמבר 1912 (כלומר, קודם לתקופת גלותו של המלחין באי), והוא חדור בקצב מחול האופייני לקורסאו.

לסיכום, לקהילה היהודית הקטנה אך החשובה של קורסאו, היה חלק נכבד בעולם המוסיקה באי. שני בתי הכנסת ה"פורטוגליים" של קורסאו היו מוקד לפעילות מוסיקלית שהשתתפו בה הבולטים שבמוסיקאי המקום, יהודים ולא יהודים, אשר שימשו מבצעים וסיפקו יצירות חדשות.

הרפרטואר במקורות המוסיקה של בית הכנסת בקורסאו

כתבי היד השמורים בארכיון של בית הכנסת בקורסאו כוללים בעיקר מוסיקה לימים הנוראים וגם מוסיקה למכלול תפילות השבת. כתבי היד מכסים כמעט 150 שנות פעילות ב"מקווה ישראל" וב"עמנואל" גם יחד, לפני התאחדותם בשנת 1964 ולאחר מכן. הארכיון מתעד את השינויים שעברה המוסיקה, החל, כנראה, מן הפילוג שחל בשנת 1864, ואת ההתחלות של ביצוע מוסיקה כלית וקולית במסגרת התפילות.

רוב המקורות הם יצירות מקוריות מאת מלחיני המקום שנזכרו לעיל, וכן קטעים שנשאבו ממקורות מערב אירופיים ואמריקניים שונים. כולם מעידים על ההשפעה הגדולה שנודעה למודרניזציה על המוסיקה של שני בתי הכנסת הפורטוגליים להלכה באי. 'להלכה' – מפני שקטעים אחדים בלבד מן המסורת היהודית-פורטוגלית נשמרו בכתבי היד. בסך הכול, ואף על פי שחומרים אבדו או השתמרו רק בחלקם (חברים בכירים בקהילה מסרו לגולדשטיין ולצלרמאייר כי במהלך השנים אבדו חומרים רבים), התפוקה המוסיקלית של בתי כנסת אלה באיים הקריביים מרשימה באופן יוצא מן הכלל בהיקפה ובמקוריותה.

כתבי יד רבים שנותרו בקורסאו הם תפקידי הזמרים במקהלה, וחסרים בהם קטעי הנגינה בעוגב והקטעים בביצוע החזן (המסומנים ב-Min, כלומר Minister, כהן דת). ברוב המקרים נעדר שמו של המלחין, כך שקשה לקבוע אם המוסיקה חוברת במיוחד לבית הכנסת, או שאומצה ממקור אחר והתאימו לה טקסט עברי.

מרבית הקטעים באוסף הם חיבורים שאפשר להגדירם כקטעים החגיגיים בסדר התפילה בשבתות ובמועדים. קטעים אלה כוללים את פתיחת התפילה ("ברכו"), מזמורי ההלל לחגים ולראש חודש, הפיוטים לסיום התפילה ("אדון עולם", "אין כאלוהינו" ו"גדל") ובמיוחד פסוקי הפתיחה והסיום של סדר קריאת התורה ("ימלוך", "תהלת ה' ידבר פי", "רוממו", "מזמור לדוד", "ברוך הבא", "שובה למעונך" ו"עץ חיים היא"). יצירות שונות לטקסט אחד מזוהות בכתבי היד באמצעות מספרים ("אדון עולם מס' 8"). תחת הכותר "אדון עולם", למשל, יש בארכיון ארבע עשרה יצירות שונות.

כתבי יד מסוימים בארכיון מקיפים יותר ומכילים קטעי מוסיקה שלמים לטקסטים מן התפילה, בהם כתב יד ובו קטעים לקבלת שבת ולשחרית של שבת ("קדושה", "הנותן תשועה" ומזמורי תהלים).

אף שהרפרטואר הליטורגי של "מקווה ישראל" נשען עד שנות הארבעים של המאה ה-19 על מסורת המוסיקה היהודית הפורטוגלית, אפשר למצוא בכתבי היד עקבות מעטים בלבד של רפרטואר זה. עם הקטעים הפורטוגליים המסורתיים שאותרו נמנים עותקים שונים של חיבור לפי הנעימה הפורטוגלית המסורתית לפיוט "עת שערי רצון להפתח" (Gnet Shagnré) לסופרן, לבריטון ולמקהלה, המושר ביום השני של ראש השנה. נראה כי נעימה זו היא מן היחידות שהועברו מדור לדור במשך שלוש מאות שנים ברציפות. אחת מן הגרסאות הללו העתיק הרב

האמריקני פיליפ ג' בנטלי, שכיהן בקורסאו בשנים 1975-1978. הנהלת הקהילה ביקשה אותו "לשחזר" את המסורת המוסיקלית "הישנה", והוא העתיק כמה מנגינות מכתבי יד שמצא (ראיון טלפוני מ-2 באוקטובר 2007). קטעים פורטוגליים אחרים שנמצאים בכתבי יד של בית הכנסת "עמנואל" הם "אל נורא עלילה" ו"אין כאלוהינו מס' 3", שמחברו השתמש במנגינה הידועה במקורות מאמסטרדם כ"הלל ד'איטליה" (*Hallel d'Italia*, ראה סרוסי 1992: 124-125). למנגינה זו הותאמו טקסטים ליטורגיים רבים במסורות הפורטוגליות של אמסטרדם ולונדון. על אלה יש להוסיף את הקטעים מרפרטואר המוסיקה האמנותית מאמסטרדם, שבוצעו בשנת 1932 באירוע לרגל יובל בית הכנסת "מקווה ישראל".

נשמרו גם קטעי מוסיקה לחתונות, ובהם היצירה שהוזכרה לעיל מאת רודריגו פנייה, ושני קטעים לחתונת הכסף של הרב מ' די ליאאו לגונה (M. de Leao Laguna) מבית הכנסת "עמנואל". על הרב הזה לא ידוע כמעט דבר, מלבד זה שהוציא לאור לוח שנה יהודי, שעותק שלו נמצא בספריית מונגוי מאדורו.

עניין מסוים יש גם בכך שבכמה כתבי יד נכללו שני המנונים מאת המלחין ההולנדי הפרוטסטנטי אדריאן ולריוס (Adriaen Valerius, c. 1575-1625), מחברו של *Nederlandsche gedenck-clanck* המפורסם. אחד מן ההמנונים הוא *Wilt Heden Nu Treden*, המוכר באנגלית כ-*We Gather Together*. הגישה לחומרים אלה התאפשרה בוודאי באמצעות נגני העוגב לבית פאלם, אשר שירתו גם בכנסייה הפרוטסטנטית בקורסאו. ההמנונים מאת ולריוס מופיעים לצד *Rock of Ages*, הגרסה האנגלית של הפיוט לחנוכה "מעוז צור ישועתי". מחברו של *Rock of Ages* הוא הרב גוסטב גוטהייל (Gustav Gottheil, 1827-1903), שהיה ממשיכו של הרב סמואל אדלר בבית הכנסת "עמנואל" בניו יורק, קהילת האם של בית הכנסת בקורסאו, הנושא אותו שם. גוטהייל כלל המנונים נוצריים בספר המזמורים היהודי הרפורמי החלוצי

שלו, שראה אור בשנת 1886, וזה עשוי להיות המקור שמסביר את הימצאותם של חומרים אלה באוסף בקורסאו.

לבסוף, הדרישות הקוליות הגבוהות שמציבות יצירות רבות שבארכיון של בית הכנסת בקורסאו, מעידות על רמת הביצוע ועל דרגת מקצועיותם של המוסיקאים ששירתו בשני בתי הכנסת הפורטוגליים. למרות האופי הרבגוני של רפרטואר זה, שכלל קטעים שונים לגמרי זה מזה – המנונים פרוטסטנטיים, נעימות יהודיות-פורטוגליות מסורתיות, קטעים אשכנזיים מודרניים וכמה יצירות בעלות גוון אנטילי – השפה המוסיקלית השלטת בו היא של האופרה האיטלקית. סגנון זה דרש קולות ליריים מאומנים ומקהלות מאורגנות היטב. במובן זה, המוסיקה של בתי הכנסת בקורסאו בשנים 1860-1970, אימצה תבניות מודרניות דומות לאלה של בתי הכנסת בצרפת ובאיטליה, אשר שאבו השראה רבה מבימות האופרה.

מבחר הקטעים בתקליטור

מבחר הקטעים בתקליטור זה, כולל את הטקסטים המולחנים הבולטים ביותר אשר נמצאים בארכיון בית הכנסת בקורסאו. אלה הם הפתיחה והסיום של הקריאה בתורה ("תהלת ה' ידבר פי", "רוממו", "ברוך הבא" ו"עץ חיים היא") והפיוטים החותמים את התפילה ("אין כאלהינו", "אדון עולם" ו"יגדל"). מוסיקה לחתונה מייצג קטע שאומץ מיצירה של לבנדובסקי.

האופי המקוטע של המקורות הגביל את המבחר לקטעים שאפשר היה לשחזרם בצורה סבירה. מסיבות מעשיות הוחלט לעבד מחדש את כל הקטעים – שנועדו מלכתחילה לחזן,

לסולנים שונים, למקהלה ולעוגב – לקול ולפסנתר. כמה מן הקטעים מבוצעים כפשוטם, בהתאמה מלאה למקור, ובאחרים יוּשְׁמוּ שיקולים של עריכה ועיבוד.

כמה מהקטעים עדיין מצויים ברפרטואר הנוכחי של הקהילה: "ברוך הבא מס' 1" (קטע 23), הידוע כיום כ-Snoa Barukh haba; "גדלו מס' 3" (שפותח את "רוממו", קטע 3); "מזמור לדוד הודו לה' מס' 2" (קטע 5); "עץ חיים היא" (קטע 4); "בנדיגמוס" (*Bendigamos*, קטע 14) ו"אדון עולם" (קטע 13). קטעי המקהלה נלקחו מתוך האוסף של סוורלינג והם מייצגים את הקטעים המושרים בעת האחרונה בבית הכנסת המאוחד "מקווה ישראל – עמנואל".

"בנדיגמוס" (קטע 14) ו"אדון עולם" (קטע 13) אינם כלולים בחומר הארכיוני, אך הם מבוצעים דרך קבע ב"מקווה ישראל – עמנואל". הקטע הראשון הוא שיר יהודי יוצא דופן המושר בספרדית, והוא פרפרזה על "ברכת המזון" (במיוחד בשלוש הרגלים) המושרת בנעימה הפורטוגלית המסורתית של "שירת היס". סולומון (1969) הצביע על דרכו של שיר זה מדרום צרפת לקורסאו, ומשם – בראשית המאה ה-20 – לקהילה הספרדית-פורטוגלית בניו יורק, שם זכה לפרסום רב. "אדון עולם" הוא יצירה ידועה מאת החזן דוד אהרן די סולה מלונדון, שראתה אור לראשונה בקובץ משנת 1857. בתקליטור שלפנינו מעובדת היצירה עיבוד חדש לקול ולפסנתר.